New Research in Islamic Humanities Studies
Online ISSN : 2980 - 8944
https://api.lu.ac.ir/
Lorestan University

Spurious Identities in Hadith Chains of Transmission: Origins, Identification Criteria, and Standards for Alleging Tashif (Textual Corruption)

Haidar Al-Jasem[1], **Kavous Rouhi Barandagh**[2] ✉, **Nosrat Nilsaz**[3], and **Mohammadreza Faqih Imani**[4]

1. PhD Student in Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: heidar.aljasem@modares.ac.ir
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: k.roohi@modares.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: nilsaz@modares.ac.ir
4. Assistant Professor, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: sm.faghihimany@modares.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 31 Octobrr 2025
Received in revised form 30 January 2026
Accepted 09 March 2026
Available online 21 March 2026

Keywords:
Rijal Studies,
Scribal Confusion,
Omission,
Illusory Identity,
Textual Criticism

ABSTRACT

Objective: This study examines errors in which the incorrect form of a name or an isnad (chain of transmission) suggests the existence of an independent narrator. This examination is necessary because such errors can lead to the formation of phantom identities within chains of transmission and, consequently, to deviation in rijali and hadith evaluations. The precise identification of these errors constitutes a prerequisite for the refinement of the hadith heritage and the more accurate validation of narrations.

Method: Rijali applications in five collections of later Imami works have been examined using a descriptive analytical method. This method facilitates a systematic comparison among chains of transmission and the identification of recurring patterns of error. The selection of five collections of later works was undertaken in order to encompass a diverse spectrum of rijali approaches and various types of error within the intended time frame.

Results: Five origins for these phantom identities were identified: tashif (scribal corruption), omission of an intermediary or lineage, exegetical addition by a copyist, abbreviation reliant upon a prior chain of transmission, and the loss of the contextual indicator of the original book. Likewise, seven criteria for recognizing the error were obtained, the most important of which are the collation of variant readings and parallel sources, the unity of the text or event, and the assessment of the narrators generation (ṭabaqah).

Conclusions: Prior to determining the identity of a narrator, the form of the chain of transmission and his name must be corrected. Likewise, a claim of tashif is acceptable only with independent evidence from the chain of transmission, a source, or a text; the mere absence of a name from rijal lexicons does not by itself establish such a claim. Accordingly, methodological caution in dealing with suspect chains of transmission and the avoidance of hasty acceptance of independent identities constitute an unavoidable necessity in rijali research.

Cite this article: Al-Jasem, H., Rouhi Barandagh, K., Nilsaz, N. & Faqih Imani, M. (2026). Spurious Identities in Hadith Chains of Transmission: Origins, Identification Criteria, and Standards for Alleging Tashif (Textual Corruption). *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (9), 1-23.
https://doi.org/10.22034/api.2026.2107548.1977

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.
Publisher: Lorestan University.
DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2107548.1977

Introduction

The rijali and jurisprudential evaluation of a report depends on identifying the narrators in its chain of transmission and assessing their status. Accordingly, the science of rijal employs two discussions to identify the referent of shared narrator labels and to bring together the different labels used for a single narrator: tamyiz al-mushtarakat (distinguishing among persons who share a name) and tawhid al-mukhtalifat (establishing that apparently different labels refer to the same person). Both discussions, however, generally presuppose that the labels recorded in the text are accurate. If a label has arisen through scribal confusion, omission, or a copyist's intervention, the text itself must be examined before identifying its referent or establishing that different labels designate the same person. Neglecting this priority may result in the recognition of a nonexistent narrator, the dispersal of one person's reports across several biographical entries, an error in determining whether a chain is connected, or an inaccurate judgment about the reliability of a report.

A clear example is the label Muhammad b. Samaa b. Mihran. Some transmission routes in al-Kafi read Ahmad b. Muhammad, from Samaa, whereas a parallel route in Tahdhib al-ahkam reads Ahmad b. Muhammad b. Abi Nasr, from Muhammad b. Samaa, from Samaa. Comparing these routes suggests that the name Muhammad b. Samaa may have been omitted from some transmissions. The form Muhammad b. Samaa b. Mihran also creates the impression that Muhammad was the son of Samaa b. Mihran. Yet the rijal sources do not confirm this relationship, and Muhammad's generation is incompatible with his transmitting directly from Imam al-Sadiq (peace be upon him). On this basis, Sayyid Muhammad Rida Sistani emends the phrase to Muhammad b. Samaa, from Samaa b. Mihran, treating b. (son of) as a scribal confusion for an (from). This example demonstrates how a minor textual error can produce an unsupported genealogy, an impossible generational relationship, and an illusory narrator.

Previous studies have examined scribal confusion and textual corruption from the perspective of textual criticism. Some have also investigated methods for identifying confusion in narrators names or studied Muhaqqiq al-Tustari's approach to detecting and correcting such errors. Other studies have addressed the role of scribal confusion in the multiplication of narrator labels and have examined particular cases. Nevertheless, in rijal works this issue has generally been treated under separate topics, such as distinguishing shared names, unifying different labels, or collating manuscripts. It has rarely been examined as an independent problem with its own sources, identification criteria, and standards of proof. The central unresolved question is how to determine whether differences between labels indicate multiple persons or variant naming, or whether one of the forms itself results from textual corruption.

Focusing on the concept of an illusory identity, this study asks: What gives rise to illusory identities in chains of transmission and rijal sources? What evidence have later Imami rijal

scholars used to identify them? And what standards can prevent claims of scribal corruption from becoming an ad hoc solution to problematic chains? The study is guided by the premise that the text must be established before a shared label is distinguished or different labels are unified. It further argues that a generational inconsistency or the absence of a label from rijal compilations is not, by itself, sufficient to prove textual corruption; such claims require independent textual or rijali evidence.

Method

This study is descriptive-analytical and based on documentary research. Its data were collected through an inductive examination of five bodies of material in later Imami rijal works: Hidayat al-Muhaddithin ila Tariqat al-Muhammadiyyin by Mawla Muhammad Amin Kaẓimi; Tanqih al-Maqal fi Ilm al-Rijal by Shaykh Abd Allah Mamaqani; Mujam Rijal al-Hadith wa-Tafsil Tabaqat al-Ruwat by Sayyid Abu al-Qasim al-Khui; Qabasat min Ilm al-Rijal by Sayyid Muhammad Riḍa Sistani; and the studies of Sayyid Musa and Sayyid Muhammad Jawad Shubayri Zanjani, especially Tawḍih al-Asanid al-Mushkila fi al-Kutub al-Arbaa. Together, these sources represent a range of approaches, from the study of shared names and biographical entries to lexicographical analysis and case based examination of chains.

First, cases were collected in which variant readings, the omission or addition of part of a chain, abridgment, or the transfer of a report from its original context could lead to the mistaken assumption that a narrator or transmission relationship existed. Second, the evidence for each case was compared with parallel hadith and rijal sources. This included examining variant forms of the chain, the identity or difference of report wording, narrator generations, networks of teachers and students, book transmission routes, and the structure of biographical entries. Third, the source of each error and the level of confidence in the proposed conclusion were assessed, and the study's criteria and standards were derived from the cases as a whole. The classification of error sources and the ordering of the criteria are analytical outcomes of this study; they do not appear in precisely this form in the works examined.

In this article, manuscript collation does not always mean direct examination of handwritten manuscripts. Much of the evidence comes from comparing readings reported in critically edited editions and parallel hadith sources. Direct examination of a manuscript is specified wherever it occurred. Accordingly, comparison of sources, reported manuscript variants, and direct collation of handwritten copies are not treated as equally strong forms of evidence. This is a qualitative, library-based study; it involves no human or animal participants, experimental intervention, statistical analysis, power calculation, or mixed methods design.

Results

The findings indicate that, in the cases examined, illusory identities arise from five principal sources:

Confusion in letter forms and diacritical dots: Differences in letters or dotting can make one narrator appear to be two distinct persons, as in al-Sarrad/al-Zarrad and Isa b. Zayd/Isa b. Yazid. The reverse can also occur: two narrators may be conflated under one label. An example is Kazimi's analysis of Safwan b. Yahya al-Azraq, whose correct form he considers to be Safwan b. Yahya, from Yahya al-Azraq.

Omission of a link or part of a genealogy: The omission of a narrator's name, an intermediary, or part of a genealogical sequence can produce an incomplete or incorrectly combined label while also altering the structure and generational profile of the chain. Mamaqani's examination of Ahmad b. Ibrahim b. Ahmad al-Mualla al-Ammi is one example: the omission of part of the name and the confusion of a single letter had produced two apparently separate biographical entries. Cases examined by Sistani and al-Khui likewise show that recovering an omitted intermediary or the complete genealogy may need to precede the identification of a label's referent.

A copyist's explanatory addition: An explanation added to clarify the text may change the referent of a name or pronoun and thereby misrepresent a narrator's identity. The phrase alayhi al-salam (peace be upon him) found in some editions of al-Istibsar, and the analysis of the pronoun referent in the biographical entry for Idris al-Qummi, show why scholars may sometimes need to refrain from a definitive identification or re-examine the source wording rather than posit a new narrator.

Suspension and abridgment dependent on a preceding chain: A chain shortened by reference to a preceding, complete chain may leave abbreviated and ambiguous names if the report is separated from its original context. Sistani's examination of the abbreviated names Muhammad and Ahmad shows that generational compatibility, without sufficient corroborating evidence, is not enough to identify a particular narrator. Similarly, Sayyid Muhammad Jawad Shubayri's analysis of problematic chains indicates that positing an omission or suspension may sometimes be more plausible than conflating two narrators from different generations.

Loss of contextual clues when reports are dispersed from their source: A text may have been correct in its original setting, while its transfer into different legal chapters removes the clues needed to identify a pronoun's referent or an abbreviated name. The cases of Abu Amr, the correspondent and the muḍmarat of Samaa show that reconstructing the structure of a book or a session of transmission may be necessary to identify a pronoun's referent and assess a chain. Thus, not every ambiguity can be resolved by assuming the existence of a particular narrator.

In evaluating evidence, collation of manuscripts and parallel sources is the strongest criterion, especially when one route preserves the full name while another transmits the same report with an incomplete or different label. Identity of the report or event is also a

meaningful indicator when the correspondence concerns the same report, or a distinctive portion of it, rather than merely a similarity of subject matter. Generational inconsistency may make re-examination of the chain necessary and can sometimes indicate omission or scribal confusion; by itself, however, it does not prove either the existence of another narrator or textual corruption. Networks of teachers and students and the transmission route of a book can also help establish the correct form of a name, provided that they are consistent with the other evidence. Finally, the absence of a label from rijal compilations is only a supporting indicator, since such works do not include every narrator.

The findings also clarify three methodological distinctions. First, textual emendation is not the same as unifying persons: emendation presupposes that one textual form is incorrect, whereas unification can be justified even when both labels are valid forms referring to the same person. Second, generational inconsistency should prompt a researcher to re-examine the chain, but it does not authorize the rejection of explicit, recurrent transmission routes or the invention of a new person. Third, a distinction must be drawn between establishing textual corruption on the basis of manuscript or source evidence and preferring one reading through scholarly inference because it better fits a narrator's generation or transmission network. These two kinds of reasoning do not carry the same degree of certainty.

Accordingly, a claim of scribal confusion or omission should be accepted only to the extent warranted by the evidence. Graphic similarity alone does not establish that two labels refer to the same person; the identity of a report must be demonstrated through verifiable clues; and conclusions should be reported with an appropriate level of confidence, such as apparent, strongly apparent, probable, or undetermined. Where the evidence is insufficient to prefer one reading, suspension of judgment and retention of the label as ambiguous is a methodologically acceptable outcome.

Conclusion

This study shows that some difficulties in identifying narrators arise neither from the actual plurality of persons nor from the use of different labels for the same person, but from corruption in the textual form or the loss of its contextual clues. Logically, identifying such cases precedes distinguishing shared names and unifying different labels: the sharing of a label cannot be assessed confidently before the correctness of its form is established, and different labels cannot be unified before their existence as genuine textual forms has been verified.

The significance of this conclusion extends beyond the correction of individual names. Neglecting illusory identities can falsely increase the number of narrators, disperse one person's reports across multiple biographical entries, misrepresent a chain as connected or disconnected, and attribute reliability to someone whose historical existence has not been established. The same risk applies to digital rijal databases: automatically recording labels as they appear in printed editions, without examining the text and the evidence in the chain, may turn an erroneous reading into a separate entity with its own transmission network.

The practical contribution of this study is its classification of five sources of error and its formulation of criteria and standards for evaluating claims of scribal confusion. On this basis, every proposed textual correction should rely on a comparison of preserved readings and independent evidence from the chain, source, or report. The absence of a name from rijal compilations or a general generational inconsistency is not sufficient on its own, and a probabilistic conclusion should not be treated as a fixed and certain text. Future research could extend this framework by cataloguing comparable cases in the Four Books, documenting printed and manuscript readings, and assigning degrees of evidential strength. Such work would connect textual criticism more closely with rijal studies and could also support the correction of digital rijal data.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی
شاپا الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰
https://api.lu.ac.ir/
دانشگاه لرستان

هویت‌های موهوم در اسناد روایی، منشأها، معیارهای شناسایی و ضوابط ادعای تصحیف

حیدر آل جاسم[۱]، کاوس روحی برندق[۲] ✉، نصرت نیلساز[۳]، محمدرضا فقیه ایمانی[۴]

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: heidar.aljasem@modares.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: k.roohi@modares.ac.ir
۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: nilsaz@modares.ac.ir
۴. استادیار دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: sm.faghihimany@modares.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۹
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها:
علم رجال،
تصحیف،
سقط،
هویت موهوم،
نقد متن

چکیده

هدف: این پژوهش خطاهایی را بررسی می‌کند که در آن‌ها صورتِ نادرست یک نام یا سند، وجود راوی‌ای مستقل را القا می‌کند. این بررسی از آن جهت ضروری است که چنین خطاهایی می‌توانند به شکل‌گیری هویت‌های موهوم در زنجیرهٔ اسناد و در نتیجه، انحراف در ارزیابی‌های رجالی و حدیثی منجر شوند. شناسایی دقیق این خطاها، مقدمه‌ای برای پالایش میراث حدیثی و اعتبارسنجی دقیق‌تر روایات محسوب می‌شود.

روش پژوهش: کاربردهای رجالی در پنج مجموعه از آثار متأخر امامیه با روش توصیفی-تحلیلی بررسی شده‌اند. این روش امکان مقایسهٔ نظام‌مند میان اسناد و شناسایی الگوهای تکرارشوندهٔ خطا را فراهم می‌سازد. انتخاب پنج مجموعه از آثار متأخر، به‌منظور پوشش دادن طیف متنوعی از شیوه‌های رجالی و گونه‌های مختلف خطا در بازهٔ زمانی مورد نظر صورت گرفته است.

یافته‌ها: پنج منشأ برای این هویت‌های موهوم شناسایی شد: تصحیف، سقط واسطه یا نسب، افزودهٔ تفسیری نسخه‌نویس، اختصار متکی به سند پیشین و ازدست‌رفتن قرینهٔ کتاب اصلی. همچنین هفت معیار برای شناخت خطا به دست آمد که مهم‌ترین آن‌ها مقابلهٔ قرائت‌ها و منابع موازی، وحدت متن یا واقعه و سنجش طبقهٔ راویان است.

نتیجه‌گیری: پیش از تعیین هویت راوی باید صورت سند و نام او تصحیح شود. ادعای تصحیف نیز تنها با شاهد مستقل از سند، منبع یا متن پذیرفتنی است؛ نبود نام در معاجم رجال به‌تنهایی چنین ادعایی را ثابت نمی‌کند. بر این اساس، احتیاط روش‌شناختی در برخورد با اسناد مشکوک و پرهیز از پذیرش شتاب‌زدهٔ هویت‌های مستقل، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر در پژوهش‌های رجالی است.

استناد: آل جاسم، حیدر؛ روحی برندق، کاوس؛ نیلساز، نصرت و فقیه ایمانی، محمدرضا. (۱۴۰۵). هویت‌های موهوم در اسناد روایی، منشأها، معیارهای شناسایی و ضوابط ادعای تصحیف. *پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۹) ۵، ۲۳-۱.

https://doi.org/10.22034/api.2026.2107548.1977

ناشر: دانشگاه لرستان.

© نویسندگان.

DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2107548.1977

مقدمه

در سنت حدیثی امامیه، داوری درباره یک خبر به شناخت راویان سند آن وابسته است. در این شناخت، نخست باید معلوم شود راوی کیست و سپس درباره وثاقت او داوری کرد. از همین نیاز، دو بحث مرتبط در علم رجال شکل گرفته است: تمییز مشترکات، یعنی تعیین شخص مراد از عنوانی که می‌تواند بر چند نفر صدق کند؛ و توحید مختلفات، یعنی نشان‌دادن اینکه چند عنوانِ به‌ظاهر متفاوت به یک راوی بازمی‌گردند. هر دو بحث بر این فرض استوارند که عنوانِ مورد بررسی در متن درست ثبت شده است. اگر خود عنوان از خطای نقل پدید آمده باشد، پیش از تمییز یا توحید باید متن را اصلاح کرد. در غیر این صورت ممکن است راوی‌ای ساختگی در فهرست راویان جای گیرد، روایات یک نفر در دو شرح‌حال پراکنده شود، سندی منقطع متصل و معتبر به شمار آید یا سندی صحیح تضعیف شود. از روشن‌ترین شواهد، نکته‌ای است که سید محمدرضا سیستانی درباره عنوان محمد بن سماعهٔ بن مهران دریافته است. در برخی طرق کافی أحمد بن محمد، عن سماعهٔ آمده و چنین می‌نماید که بزنطی بی‌واسطه از سماعهٔ بن مهران روایت کرده است؛ اما در تهذیب أحمد بن محمد بن أبی نصر، عن محمد بن سماعهٔ، عن سماعهٔ آمده و آشکار می‌شود که نام محمد بن سماعهٔ از برخی نسخه‌ها افتاده است. در جای دیگری «محمد بن سماعهٔ بن مهران آمده و به‌اشتباه این پندار را پدید آورده که محمد بن سماعهٔ فرزند سماعهٔ بن مهران است؛ حال آنکه کتاب‌های رجال چنین نسبتی را ثابت نمی‌کنند و محمد بن سماعهٔ از نظر طبقه متأخرتر از آن است که بی‌واسطه از امام صادق (علیه‌السلام) روایت کند. ازاین‌رو، سیستانی عبارت را به محمد بن سماعهٔ، عن سماعهٔ بن مهران تصحیح کرده و بن را تصحیف عن دانسته است (سیستانی، ۱۴۴۳ق؛ طوسی، ۱۴۰۷ق؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش؛ خویی، ۱۳۷۲ش). دو حرف در یک واژه برای ساختن نسبی بی‌پایه، طبقه‌ای ناممکن و راوی سومی ناشناخته در سند کافی بوده است. مسئله آن است که میراث رجالی متأخر به بسیاری از این موارد پرداخته، اما آن‌ها را در باب‌های گوناگون پراکنده کرده است: برخی در بحث تمییز مشترکات، برخی در بحث توحید مختلفات و برخی در نکته‌های متفرق مربوط به تصحیف و تحریف. این موارد هنوز در قالب مسئله‌ای مستقل، با منشأها، معیارهای شناسایی و ضوابط خاص خود، بررسی نشده‌اند. بنابراین، پژوهش می‌پرسد: منشأهای این هویت‌های موهوم چه انواعی دارند؟ رجالیان متأخر امامیه برای شناسایی آن‌ها از چه معیارهایی استفاده کرده‌اند؟ و چه ضوابطی مانع می‌شود که ادعای تصحیف به راه‌حلی برای هر سند مشکل‌دار بدل شود؟

روش و مواد پژوهش

پژوهش توصیفی تحلیلی است و بر بررسی استقرایی پنج نمونه از آثار رجالی متأخر امامیه تکیه دارد: هدایهٔ المحدثین إلی طریقهٔ المحمدین مولی محمدامین کاظمی، تنقیح المقال فی علم الرجال شیخ عبدالله مامقانی، معجم رجال الحدیث وتفصیل طبقات الرواة سید ابوالقاسم خویی، قبسات من علم الرجال سید محمدرضا سیستانی، و پژوهش‌های سیدموسی و سید محمدجواد شبیری زنجانی، به‌ویژه توضیح الأسانید المشکلهٔ فی الکتب الأربعهٔ. این آثار شیوه‌های متفاوت کار با متن را نشان می‌دهند: کتابی درباره مشترکات، مجموعه‌ای از شرح‌حال‌ها، معجمی فراگیر، پژوهش‌های موردی و بررسی‌های دقیق اسناد. دسته‌بندی منشأها و شماره‌گذاری معیارها حاصل تحلیل این مقاله است؛ این فهرست‌ها با همین واژه‌ها و ترتیب در آثار رجالیان یادشده نیامده‌اند. همچنین در نقل دیدگاه‌های شبیری زنجانی، سخن سیدموسی از سخن فرزندش سید محمدجواد جدا شده است. مقابله نسخه‌ها در این مقاله همیشه به معنای مراجعه مستقیم به نسخه‌های خطی نیست. شواهد غالباً از مقایسه قرائت‌های ثبت‌شده در چاپ‌های تصحیح‌شده و منابع حدیثی موازی به دست آمده‌اند؛ هر جا نسخه خطی مستقلی بررسی شده باشد، به آن تصریح می‌شود. بنابراین، مقایسه منابع، اختلاف نسخه‌های گزارش‌شده و بررسی مستقیم دست‌نویس‌ها از نظر قوت دلیل یکسان نیستند.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مرتبط با تصحیف در حدیث را می‌توان در چند دسته جای داد. گروهی از آثار، تصحیف و تحریف را به‌مثابهٔ پدیده‌هایی متنی بررسی کرده‌اند؛ از جمله نوشتهٔ سید محمدجواد شبیری با عنوان تصحیف و تحریف (شبیری، محمدجواد، ۱۳۸۲ش). برخی پژوهش‌ها نیز بر روش‌های شناسایی و اصلاح تصحیف تمرکز کرده‌اند. برای نمونه، بخشی جویباری روش محقق شوشتری را در شناسایی و حل تصحیف‌های مربوط به نام راویان بررسی کرده است (بخشی جویباری، ۱۳۹۷ش). فتاحی‌زاده، رحمان‌ستایش و رضوی‌خواه نیز روش شوشتری را در کشف و تصحیح تحریف‌ها و تصحیف‌های قاموس الرجال مطالعه کرده‌اند (فتاحی‌زاده، رحمان‌ستایش و رضوی‌خواه، ۱۳۹۵ش).

دسته‌ای دیگر از پژوهش‌ها به پیامدهای تصحیف در شناسایی راویان و تشخیص عناوین آنان پرداخته‌اند. خراسانی، میرجلیلی و زارع زردینی عوامل تعدد عناوین راویان را بررسی کرده و تصحیف نام‌ها را، در کنار تعدد واقعی و اختصار سند و عنوان، از عوامل مهم این پدیده دانسته‌اند (خراسانی، میرجلیلی و زارع زردینی، ۱۴۰۲ش). در پژوهش‌های کاربردی نیز موضوعاتی مشخص از همین منظر بررسی شده است؛ از جمله اختصار در عنوان محمد بن الفضیل (شبیری، موسی، ۱۴۰۲ش) و تحلیل هویت راویان در مواردی که نام آنان به شکل‌های مختلف ضبط شده است (مقیمی، ۱۳۹۸ش).

در کنار این آثار، دو پژوهش در حوزهٔ حقوق هوش مصنوعی نیز در اطلاعات ارسالی آمده است. فرج‌پور، محمودی‌مقدم، بابایی، رستمی و کیانی امکان و پیامدهای اعطای شخصیت حقوقی به سامانه‌های هوش مصنوعی را در حقوق ایران و اتحادیهٔ اروپا بررسی کرده‌اند. آنان با تحلیل حقوقی و فقهی، اعطای شخصیت حقوقی کامل به هوش مصنوعی را در شرایط کنونی با چالش‌های نظری و عملی روبه‌رو دانسته و الگوهای میانی، مانند شخصیت حقوقی محدود، و نیز تعیین روشن مسئولیت تولیدکننده، بهره‌بردار و نهاد ناظر را مطرح کرده‌اند (فرج‌پور و همکاران، ۱۴۰۴). فرج‌پور و گانکل نیز الگوهای تنظیم‌گری هوش مصنوعی را در اتحادیهٔ اروپا، ایالات متحده، چین، کانادا و ایران مقایسه کرده‌اند. این پژوهش با طرح یازده شاخص و معرفی شاخص ترکیبی بلوغ حکمرانی هوش مصنوعی، تفاوت رویکردهای این نظام‌های حقوقی را تحلیل کرده و پیشنهادهایی برای تنظیم‌گری هوش مصنوعی در ایران ارائه داده است (فرج‌پور و گانکل، ۱۴۰۵، شناسه مقاله ۲۵۰۳۹۴e).

موضوع مقالهٔ حاضر هویت موهوم است؛ یعنی هویتی که خطای متن در ذهن پژوهشگر ایجاد می‌کند. با وجود بررسی تصحیف در آثار یادشده، مسئلهٔ این مقاله با تمرکز بر شکل‌گیری هویت موهوم و پیامدهای آن دنبال می‌شود. مقاله با بررسی موارد پراکنده در پنج نمونه، منشأهای این خطا را دسته‌بندی می‌کند و معیارهای شناسایی آن و ضوابط جلوگیری از کاربرد بی‌قاعدهٔ این مفهوم را به دست می‌دهد. از این رو، پژوهش حاضر از تصحیح واژه‌ها فراتر می‌رود و اثر خطای متن را بر شناسایی راوی و داوری دربارهٔ اتصال و اعتبار سند بررسی می‌کند. همچنین، شواهد شناسایی خطا را بر پایهٔ قوت آن‌ها می‌سنجد و برای ادعای تصحیف حدومرز تعیین می‌کند.

چارچوب مفهومی: هویت موهوم چیست؟

تمییز مشترکات، توحید مختلفات و مرزهای هویت موهوم

مشترک در اصطلاح این پژوهش عنوانی است که با توجه به ماده، صورت و بافت اولیه‌اش ممکن است بر دو یا چند نفر منطبق باشد و اختلاف در تعیین شخص مراد، بر تحلیل سند اثر بگذارد. تمییز مشترکات فرایند تعیین مصداق مراد از آن عنوان در سند یا متنی مشخص به کمک قرینه‌های قابل بررسی است. بنابراین، فهرست‌کردن نام‌های مشابه یا انطباق عنوان بر مشهورترین فرد بدون بررسی کافی نیست؛ بلکه باید نامزدها را گرد آورد، امکان دیدار را آزمود، دو سوی رابطه روایت را تحلیل کرد، طرق را سنجید و قرینه‌های موافق و مخالف را وزن کرد (طریحی، بی‌تا؛ کاظمی، ۱۴۰۵ق؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق). مختلفات عنوان‌های متعددی‌اند که ممکن است به یک شخص اشاره کنند؛ مثلاً راوی با نام کامل و صورت کوتاه آن، نام و کنیه، لقب و نسبت، یا دو صورت متفاوت بر اثر تصحیف یا تفاوت منابع ذکر شود. توحید مختلفات اثبات این‌همانی آن

عنوان‌ها به‌گونه‌ای است که مرویات و اطلاعاتشان را بتوان ذیل یک شخص گرد آورد، در عین حفظ صورت هر عنوان، محل ورود آن و درجه اطمینان به پیوندشان؛ توحید به معنای حذف تنوع متنی یا ساختن عنوانی مصنوعی و جدید نیست (مقیمی، ۱۳۹۸ش؛ خراسانی، میرجلیلی و زارع زردینی، ۱۴۰۲ش). تمییز و توحید در ظاهر دو حرکت معکوس و در عمل مکمل‌اند: تمییز از یک عنوان به چند شخص ممکن می‌رسد و سپس شخص مراد را تعیین می‌کند؛ توحید از چند عنوان به یک شخص می‌رسد. گاهی تمییز عنوان مشترک به توحید عنوان‌های هر نامزد وابسته است و گاهی توحید دو عنوان مستلزم کنارگذاشتن احتمال اشتراک یکی از آن‌ها با شخص دیگری است. ازاین‌رو، هر دو راه‌هایی مکمل برای تعیین مرجع عنوان در شبکه نام‌ها هستند، نه دو مسئله کاملاً جدا (اردبیلی، ۱۴۰۳ق؛ مقیمی، ۱۳۹۸ش). بر این اساس، مقصود ما از هویت موهوم هر عنوانی در سند یا کتاب‌های رجال است که از آن وجود راوی، نسب یا رابطه روایی فهمیده می‌شود، در حالی که منشأش فساد متن است، نه واقعیتی تاریخی. در تمییز مشترکات، عنوان واحد ثابت است و مصداق آن بررسی می‌شود؛ در توحید مختلفات، عنوان‌های متعدد ثابت‌اند و اتحادشان بررسی می‌شود؛ اما در هویت موهوم، یکی از طرف‌های مسئله اساساً ثابت نیست. پرسش مقدم بر او کیست؟ این است: آیا در متن درست اصلاً چنین کسی وجود دارد؟ ازاین‌رو، توحید با تصحیح متن فرق دارد. چه‌بسا همه صورت‌ها درست باشند، مانند ثابت بن دینار و ابوحمزه ثمالی، و چون به یک شخص بازمی‌گردند توحید شوند؛ در حالی که تصحیح، نادرستی یکی از صورت‌ها را مفروض می‌گیرد. اگر اختلاف دو عنوان از تصحیف یا سقط برخاسته باشد، این دو مسیر به هم می‌رسند، اما از شباهت نوشتاریِ دو نام بدون شاهد مستقل نمی‌توان به اتحاد آن‌ها حکم کرد. پس تثبیت صورت متن شرط مقدم بر هر دو باب است: پیش از اثبات صحت عنوان از اشتراک بحث نمی‌شود و پیش از احراز وجود دو عنوان واقعی از اتحاد سخن نمی‌رود (شبیری زنجانی، ۱۳۸۲ش؛ فتاحی‌زاده، رحمان‌ستایش و رضوی‌خواه، ۱۳۹۵ش؛ خراسانی، میرجلیلی و زارع زردینی، ۱۴۰۲ش).

جایگاه آن در درجات اشتراک

پژوهشگران اشتراک را به درجاتی تقسیم کرده‌اند: حقیقی است اگر وجود چند شخص با یک عنوان ثابت شود؛ احتمالی است اگر تعدد ثابت نشده باشد، اما صورت عنوان نیز احتمال آن را منتفی نکند؛ و ناشی از فساد متن است اگر یکی از اشخاص محتمل محصول تصحیف یا سقط باشد (ابن ماکولا، ۱۴۱۱ق؛ تستری، ۱۴۱۰ق). موضوع این مقاله قسم سوم است که از حیث پیامد خطرناک‌تر و از نظر بررسی کمتر روشن شده است؛ زیرا پژوهشگر نه با کمبود دلیل، بلکه با شاهدی نادرست روبه‌روست که در ظاهر معتبر می‌نماید.

اصطلاحات

در این بحث چند اصطلاح به کار می‌رود. تصحیف تغییر شکل حروف یا نقطه‌هاست که واژه‌ای را به واژه‌ای شبیه آن تبدیل می‌کند؛ مانند السرّاد/الزرّاد یا الجعفی/الخثعمی. سقط افتادن بخشی از سند یا نام راوی است، از جمله واسطه‌ای میان دو راوی، نام پدر یا بخشی از سلسله نسب. زیاده ورود واژه‌ای به متن است که در اصل نبوده؛ خطرناک‌ترین صورت آن توضیحی است که نسخه‌نویس به گمان روشن‌کردن متن می‌افزاید. تعلیق کوتاه‌کردن سند با تکیه بر سند پیشین است؛ اگر خبر از جای خود جدا شود، عبارت کوتاه‌شده مبهم می‌ماند. منظور از ازدست‌رفتن قرینه اصل آن است که نام کوتاه‌شده یا ضمیر در کتاب اصلی، به کمک عنوان باب یا ترتیب روایت‌ها، روشن بوده اما پس از انتقال خبر به جامع فقهیِ باب‌بندی‌شده، آن قرینه دیگر همراهش نبوده است.

پیشینه توجه به این بحث در دو سنت

توجه به اثر تصحیف در نام‌ها ویژه دوران متأخر نیست. محدثان آثاری به این موضوع اختصاص داده‌اند؛ از قدیمی‌ترین آن‌ها تصحیفات المحدثین حسن بن عبدالله عسکری است (عسکری، ۱۴۰۲ق). کتاب‌های «مؤتلف و مختلف نیز صورت‌های

نزدیک در خط را ضبط کرده‌اند، مانند المؤتلف والمختلف دارقطنی (دارقطنی، ۱۴۰۶ق) و الإکمال ابن ماکولا (ابن ماکولا، ۱۴۱۱ق). موضوع موضح أوهام الجمع والتفریق خطیب بغدادی نیز به‌طور خاص خطا در یکی‌انگاشتن دو مرد یا دو انگاشتن یک مرد است (خطیب بغدادی، ۱۴۰۷ق). در میراث متأخر امامیه، قاموس الرجال تستری از برجسته‌ترین آثاری است که برای کشف تحریف و تصحیف بر مقابله نسخه‌ها و منابع رجالی و غیررجالی تکیه کرده و پژوهش‌های معاصر همین روش او را بررسی کرده‌اند (فتاحی‌زاده، رحمان‌ستایش و رضوی‌خواه، ۱۳۹۵ش؛ بخشی جویباری، ۱۳۹۷ش). بااین‌حال، آن آثار تصحیف را خطایی در ضبط نام‌ها می‌دانند که باید اصلاح شود؛ یعنی مسئله‌ای زبانی و نسخه‌شناختی. ویژگی کاربردهایی که این مقاله بررسی می‌کند، نگاه به تصحیف به‌عنوان منشأ یک مسئله رجالی است: پرسش صرفاً این نیست که ضبط درست نام چیست؟، بلکه این است که آیا این خطا مستلزم اثبات یا حذف یک راوی و تصحیح یا تضعیف یک سند است؟ گذر از ضبط واژه به اثر آن در ساختار سند، مسئله را رجالی نیز می‌کند.

انواع منشأهای هویت موهوم

تصحیف شکل حروف و نقطه‌ها

این ساده‌ترین و رایج‌ترین منشأ است. از روشن‌ترین مثال‌ها، بررسی مامقانی درباره الحسن بن محبوب السرّاد/الزرّاد است. او نشان داد اختلاف سین و زاء نشانگر دو شخص نیست، بلکه دو صورت از یک لقب شغلی مرتبط با زره‌سازی است و پیش از مراجعه به شبکه سند، با تحلیل زبانی لقب به این نتیجه رسید (مامقانی، بی‌تا). مثال دیگر محمد بن حاطب با حاء بی‌نقطه و با جیم است. برخی نام او را با جیم عنوان کرده و همان مطالب مدخل حاطب با حاء را آورده‌اند؛ پس محتوای دو ترجمه تفاوتی نداشته است. مامقانی دریافت که شیخ تنها یک بار نام او را با حاء آورده و نتیجه گرفت نقطه‌گذاری از خطای نسخه‌نویسان است (مامقانی، بی‌تا). همین‌طور در عیسی بن زید و عیسی بن یزید، یک نسخه ابن یزید دارد، اما دیگر موارد با همان خبر و همان راویِ ناقل از او ابن زید دارند؛ مامقانی با قطعیت افزودن یاء را لغزش در نسخه‌برداری، نه نشانه شخص دوم، دانست (مامقانی، بی‌تا). نمونه دقیق‌تر، بررسی مامقانی درباره اسماعیل بن جابر الجعفی است. وی از حدیث اذان که شیخ به آن استناد کرده قرینه گرفت که الخثعمی تصحیف الجعفی است: نجاشی به صاحب حدیث اذان اشاره کرده، خبر در کافی و تهذیب از اسماعیل جعفی آمده و روایت صفوان و دیگران از او نیز با این تشخیص سازگار است (مامقانی، بی‌تا؛ کلینی، ۱۴۰۷ق؛ طوسی، ۱۴۰۷ق). در آثار این دو پژوهشگر، نمونه بسیار دقیقی درباره إسحاق الجریری/إسحاق بن جریر/إسحاق الحریری دیده می‌شود. سید محمدجواد شبیری روایت محاسن را با کمال‌الدین مقابله کرد و دید عثمان بن عیسی در هر دو طریق حضور دارد و خبر نقل‌شده از عبدالحمید بن ابی‌دیلم یکی است؛ در یکی از موارد نیز نام کامل إسحاق بن جریر آمده است. بنابراین، الجریری را نسبت به جریر و الحریری را تصحیفی نزدیک به آن دانست. برای این سه صورت شبکه های روایی مستقلی که وجود چند راوی را نشان دهد نیز نیافت. نتیجه آن شد که اتحاد جریری و ابن جریر ظاهر قوی و صورت حریری بنابر ظاهر، تصحیف است (شبیری، محمدجواد، ۱۴۲۹ق؛ برقی، ۱۳۳۱ش؛ صدوق، ۱۴۰۵ق). نمونه مشابه حبیب بن الحسن/حبیب بن الحسین است؛ هرچند الحسین در برخی نسخه‌ها آمده، شبکه روایی دومی برای آن شکل نگرفته است. اتحاد این دو نزدیک‌تر به ظاهر دانسته شده، هرچند بررسی برخی نسخه‌ها هنوز باقی است (شبیری، محمدجواد، ۱۴۲۹ق؛ کلینی، ۱۴۰۷ق). تصحیف در این نوع می‌تواند در هر دو جهت عمل کند: مانند مثال‌های پیشین، در جایی که یک شخص وجود دارد، تعدد را القا کند؛ یا در جایی که دو شخص وجود دارند، وحدت را القا کند. نمونه دوم در کاظمی صفوان بن یحیی الأزرق است. به نظر او این ترکیب از تصحیف پدید آمده و درست آن صفوان بن یحیی، عن یحیی الأزرق است. خطا در اینجا دو نفر را در یک عنوان ادغام کرده و تصحیحش به تفکیک می‌انجامد، نه توحید (کاظمی، ۱۴۰۵ق).

سقط: واسطه افتاده یا نسب ناقص

این نوع از نوع نخست خطرناک‌تر است، زیرا افزون بر صورت نام، ساختار سند و طبقات راویان را تغییر می‌دهد. نمونه جامع آن بررسی مامقانی درباره أحمد بن إبراهیم بن أحمد المعلّی العمّی است. افتادن ابن أحمد در یک نسخه، همراه با خواندن حرف عین به صورت قاف، دو مدخل أحمد القمی و أحمد العمّی را پدید آورده بود. مامقانی نسخه معیوب را با رجال شیخ، فهرست، نجاشی و خلاصه مقابله کرد و دید نام، کنیه ابوبشر، لقب و دیگر مشخصات یکسان‌اند. ازاین‌رو، تعدد دیگر توضیح معقولی نبود؛ سقط و تصحیف همه تفاوت‌ها را توضیح می‌داد. او عنوان ناقص را به صورت کامل بازگرداند و القمی را به العمّی تصحیح کرد (مامقانی، بی‌تا؛ طوسی، ۱۳۷۳ش؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش). کاظمی نیز درباره محمد بن القاسم/موسی بن القاسم معتقد است که در سند محمد بن القاسم عن أبان، محمد تصحیف موسی است و عباس بن عامر نیز میان موسی و ابان افتاده است. اینجا کار، یکی‌انگاشتن محمد و موسی نیست، بلکه حذف صورت نادرست و اثبات صورت درست است (کاظمی، ۱۴۰۵ق). از گویاترین نمونه‌ها، نتیجه سیستانی درباره سند أحمد بن محمد، عن محمد بن عیسی، عن الحسن بن علی، عن أبیه است. عنوان الحسن بن علی می‌توانست بر حسن بن علی بن یقطین، حسن بن علی وشّاء یا حسن بن علی بن فضّال منطبق شود. وی وشّاء را کنار گذاشت، زیرا پدرش علی بن زیاد ناشناخته است و روایت متناسبی از او شناخته نیست؛ روایت ابن فضّال از پدرش نیز به این صورت ثابت نشده بود. ابن یقطین، با مرویات شناخته‌شده‌اش، باقی می‌ماند، اما روایت مستقیم حسن بن علی بن یقطین از پدرش ثابت نیست و او با واسطه برادرش حسین بن علی بن یقطین از پدر روایت می‌کرده است. سیستانی با سنجش طرق این خاندان، به‌ویژه آنچه در رساله ابوغالب زراری آمده، احتمال قوی دانست که نام الحسین بن علی بن یقطین میان حسن و پدرش از سند افتاده باشد. پس عن أبیه را صرفاً به دلیل سازگاری نام بر هر پدری حمل نکرد؛ بلکه نشان داد خود سند ناقص است و شناسایی درست، پیش از بحث درباره هویت حسن بن علی، بازیابی واسطه افتاده را می‌طلبد (سیستانی، ۱۴۴۳ق؛ طوسی، ۱۴۰۷ق؛ ابوغالب زراری، ۱۴۱۱ق). این دو پژوهشگر نکته دیگری نیز افزوده‌اند: حذف واسطه در نسخه، علاوه بر ایجاد تصور راوی تازه، طبقه را نیز تغییر می‌دهد. سید محمدجواد شبیری، در بررسی طریق کلینی به محمد بن الحسین، تصحیح پدرش را به صورت محمد بن الحسن، عن محمد بن الحسین نقل کرده است. شخص اول صفّار و دوم محمد بن الحسین بن ابی‌الخطاب است. حذف یکی از دو نام در برخی نسخه‌ها به پندار اتحاد دو شخص یا اتصال نامعمول سند انجامیده است (شبیری، محمدجواد، ۱۴۲۹ق). در همین باب، خویی با مقابله کتاب‌ها نسبتِ حذف‌شده را بازیابی می‌کند. او درباره أحمد بن الحسن بن علی، طریق تهذیب را با استبصار سنجید و دید طریق موازی نام کامل أحمد بن الحسن بن علی بن فضّال را حفظ کرده است. روایت کافی نیز در متن و دیگر راویان با این مسیر سازگار بود؛ بنابراین، عنوان را به همین شخص معین کرد و آن را میان افراد دیگر مردد نگذاشت (خویی، ۱۳۷۲ش؛ طوسی، ۱۴۰۷ق؛ طوسی، ۱۳۹۰ق؛ کلینی، ۱۴۰۷ق).

افزوده تفسیری نسخه‌نویس

این نوع خطا دشوارتر به چشم می‌آید، چون افزوده نسخه‌نویس ظاهراً برای روشن‌ترشدن متن است. نمونه برجسته‌اش بررسی سیستانی درباره علی در برخی طرق موسی بن قاسم است. در بعضی چاپ‌های استبصار پس از علی عبارت (علیه‌السلام) افزوده شده و چنین می‌نماید که مقصود امام رضا (علیه‌السلام) است. سیستانی نسخه‌های تهذیب، وسائل، وافی و چند نسخه خطی را مقابله کرد و دریافت این عبارت در هیچ‌یک نیست و شاید توضیح یکی از نسخه‌نویسان بوده است. چون منبع روایت نیز ثابت نشد و معلوم نبود که فراوانی روایت موسی بن قاسم از علی بن جعفر اختصاصی باشد، به‌جای تعیین قطعی، توقف کرد (سیستانی، ۱۴۴۳ق). به این نوع، تکرار عبارت‌های شرح‌حال به دست نسخه‌نویسان، به‌گونه‌ای که مرجع ضمیر را عوض کند، نیز ملحق می‌شود. سیستانی در مسئله ادریس قمی یادآور شده که بعضی نسخه‌نویسان ممکن است له کتاب را تکرار کنند یا عبارت را چنان نقل کنند که مرجع ضمیر دگرگون شود؛ پس نمی‌توان بر پایه قرائنی بررسی‌نشده، طبقه راوی را تعیین کرد. اصل اشکال آن بود که نجاشی ادریس بن عبدالله را از اصحاب امام رضا (علیه‌السلام) شمرده بود، در حالی که

معاویهٔ بن عمار از اصحاب امام صادق (علیه‌السلام) است. سیستانی به عبارت نجاشی بازگشت و دریافت ضمیر در یروی عن الرضا علیه‌السلام به ادریسِ پدر برنمی‌گردد، بلکه به پسرش زکریا بن ادریس که در همان شرح‌حال آمده بازمی‌گردد. بدین‌سان ادریس در طبقه اصحاب امام صادق قرار می‌گیرد و شنیدن حدیث معاویه از او ممکن می‌شود، بی‌آنکه نیاز به فرض راوی دیگری به نام ادریس قمی باشد (سیستانی، ۱۴۴۳ق؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش). این نمونه دامنه بحث را گسترش می‌دهد: خطای متن ممکن است در متن حدیث یا در خود متن شرح‌حال رجالی رخ دهد؛ در حالت دوم پیامدش گسترده‌تر است، چون شرح‌حال مرجعی است که سند با آن سنجیده می‌شود.

تعلیق و اختصار متکی به سند پیشین

از عادت مؤلفان قدیم آن بود که به اتکای سند کامل پیشین، سند بعدی را کوتاه کنند. اگر خبر از جای خود جدا یا از روایت پیشین تفکیک شود، اختصار بی‌قرینه می‌ماند. سیستانی درباره محمد و أحمد در اصلِ موسی بن قاسم یادآور می‌شود که چنین اختصاری پس از سند کامل در کتاب‌های قدیم رایج بوده است؛ برای مثال، کافی ابتدا محمد بن یحیی، عن أحمد بن محمد بن عیسی می‌آورد و در احادیث بعدی آن را به محمد، عن أحمد کوتاه می‌کند. او احتمال می‌دهد شیخ روایت‌هایی پراکنده از اصل موسی بن قاسم نقل کرده و نام‌های کوتاه‌شده را حفظ کرده باشد، در حالی که قرینه پیشینِ توضیح‌دهنده آن‌ها در نقل جدید از میان رفته است. وی این احتمال را که أحمد بزنطی و محمد محمد بن الحسین بن ابی‌الخطاب باشد بررسی کرد، اما دلیلی نیافت که یکی از دو احتمال را به حد اطمینان برساند؛ پس هر دو نام را مبهم گذاشت و صرف سازگاری با طبقه را برای انتخاب یک قرائت کافی ندانست (سیستانی، ۱۴۴۳ق؛ طوسی، ۱۴۰۷ق). احتیاط سید محمدجواد شبیری در برخورد با سند مشکل‌دار نیز در همین باب است. درباره محمد بن یحیی الخزّاز/محمد بن یحیی الخثعمی، او حل مشکل سند از راه فرض سقط یا تعلیق را موجه‌تر از ادغام دو مردی دانست که طبقه‌شان متفاوت است و نتیجه گرفت عدم اتحاد آنان ظاهر قوی است (شبیری، محمدجواد، ۱۴۲۹ق). این تفکیکی روشن میان تصحیح طریق و توحید اشخاص است: هر سند مشکل‌داری با ادغام دو عنوان حل نمی‌شود.

ازدست‌رفتن قرینه کتاب اصلی هنگام پراکنده‌شدن روایت‌ها

در نوع پنجم، متن ممکن است نه تصحیف شده باشد و نه چیزی از آن افتاده باشد؛ مشکل از جداشدن آن از بافت کتاب اصلی پدید می‌آید. مؤلف ممکن است نامی را در آغاز باب کامل بیاورد و پس از آن کوتاه کند، امام را در ابتدای فصل مکاتبات معرفی کند و سپس ضمیر بیاورد، یا چند پرسش یک مجلس را زیر یک سند ثبت کند. وقتی روایت‌ها در باب‌های گوناگون فقهی پخش می‌شوند، نام کوتاه یا ضمیر باقی می‌ماند، اما قرینه توضیح‌دهنده آن از دست می‌رود. به همین سبب، سیستانی پیش از داوری درباره یک سند منفرد، می‌کوشد ساختار کتاب یا باب اصلی را بازسازی کند. مثال آن أبو عمرو صاحب المکاتبهٔ است: از محمد بن عیسی عبارت کتب إلیه أبو عمرو نقل شده، بی‌آنکه امامِ مخاطب نامه یا هویت ابوعمرو معلوم باشد. سیستانی احتمال قوی دانسته روایت از کتاب توقیعاتِ محمد بن عیسی بن عبید گرفته شده و کتاب بر اساس نام امامان (علیهم‌السلام) باب‌بندی داشته است؛ نام امام در آغاز باب می‌آمده و در مکاتبات بعدی ضمیر جای آن را می‌گرفته است. با انتقال هر نامه به باب فقهی مربوط به آن، عنوان باب که مرجع ضمیر را روشن می‌کرده افتاده و إلیه در جوامع بعدی مبهم شده است (سیستانی، ۱۴۴۳ق). نمونه دیگر مضمرات سماعهٔ است. سیستانی نشان داده که به‌کاررفتن ضمیر به جای نام امام ناشی از بی‌دقتی سماعه نبوده، بلکه از قطعه‌قطعه‌کردن روایت یک مجلس و پخش آن در باب‌های گوناگون فقهی پدید آمده است. افزون بر این، سماعه کتاب شناخته‌شده‌ای داشته که گروهی آن را روایت کرده‌اند و در روایاتش سابقه ندارد درباره احکام شرعی از شخص عادی بپرسد و پاسخ او را به این صورت نقل کند. پس اگر ثابت شود منشأ اضمار، پراکنده‌کردن اصل است، اضمار به روایت آسیب نمی‌زند؛ بااین‌همه، او همه روایات مضمر را بی‌قید صحیح ندانسته و شناخت شیوه راوی و منبع روایت را شرط کرده است (سیستانی، ۱۴۴۳ق؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش). در کافی عبارت بعض أصحابنا، عن محمد بن الحسین

بارها آمده است. برخی آن را اشاره‌ای ثابت به یکی از مشایخ کلینی دانسته‌اند، اما سیستانی نشان داده که کلینی از چند واسطه روایت می‌کند و نمی‌توان این عبارت را به یک استاد مشخص بازگرداند (سیستانی، ۱۴۴۳ق: ۵۳۵/۳—۵۳۶). در این مورد، ابهام با انتخاب یک نام برطرف نمی‌شود؛ فرضِ وجود یک شخص معین پشت این عبارت خود نیازمند دلیل است.

معیارهای شناسایی

مقابله نسخه‌ها و منابع موازی

نخستین و نیرومندترین معیار، مقابله نسخه‌ها و منابع موازی است و در هر پنج دسته به کار می‌آید، هرچند ابزارهای به‌کارگیری‌اش یکسان نیست. مامقانی تصریح کرده که اشتباه ممکن است از اختلاف نسخه‌ها یا بی‌نقطه‌نویسی ناشی شود و در چنین وضعی، پیش از مقابله نسخه‌ها و منابع موازی، نباید عنوان تازه‌ای ثبت کرد؛ توحید نیز وقتی پذیرفتنی است که اختلاف را بتوان با سقط یا تصحیف توضیح داد و قرینه‌های مستقلی آن را تأیید کنند (مامقانی، بی‌تا: ۱/مقدمه/۱۹۵؛ ۱/مقدمه/۲۰۳). در روش خویی، این معیار سه مرحله پیوسته دارد: تشخیص ابهام عنوان راوی در یک کتاب، گردآوردن صورت‌های همان روایت در کتاب‌ها یا باب‌های دیگر، و تکیه بر طریقی که نام کامل را حفظ کرده برای تعیین مقصود از عنوان مطلق (خویی، ۱۳۷۲ش). از اینجا تذکر روشی دقیقی به دست می‌آید که خود خویی نیز ثبت کرده است: اگر مقابله کتاب‌ها فقط به تصحیح یک حرف یا اثبات واسطه‌ای بینجامد و شخص مراد را از میان صاحبان عنوان مشترک مشخص نکند، از جنس نقد سند و نسخه‌هاست، نه نمونه‌ای مستقل از تمییز مشترکات. این دو کار به هم وابسته‌اند، اما یکی نیستند؛ و همین تفکیک موضوع این مقاله را ممکن می‌کند.

وحدت متن یا واقعه

اگر منابع خبری واحد را با سندی تقریباً یکسان نقل کنند و نام راوی در یک حرف تفاوت داشته باشد، یکسانی متن و سند شاهدی نیرومند بر تصحیف است. این قرینه از صرف شباهت موضوع خاص‌تر است، زیرا همانندی‌ای می‌طلبد که بتوان یک نسخه را به دیگری بازگرداند و هم‌زمان احتمال تعدد طرق را بررسی کرد (مامقانی، بی‌تا). نمونه‌اش أحمد بن الحسین بن عبد الملک الأودی است. در برخی نسخه‌های تهذیب ابن عبد الکریم و در استبصار ابن عبد الملک آمده و در صورت الحسن/الحسین نیز اختلاف هست. مامقانی حدیث غسل زن را در تهذیب و استبصار سنجید: متن یکسان بود، حسن بن محبوب در همان جایگاه سند بود و ابن عقده یا علی بن محمد بن زبیر نیز در روایت از آن شخص مشترک بودند. با وجود عبد الملک در کتاب‌های رجال و نبود عبد الکریم در این طریق، صورت دوم قرائتی بی‌پشتوانه رجالی شد. ازاین‌رو، او صورت‌ها را ذیل عنوان درست گرد آورد، اما اختلاف الحسن/الحسین را نیز یادآور شد (مامقانی، بی‌تا؛ طوسی، ۱۴۰۷ق؛ طوسی، ۱۳۹۰ق؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق؛ کاظمی، ۱۴۰۵ق). در بررسی سیستانی، حفص الأعور و حفص الکناسی نمونه دیگری است. محاسن در روایتی درباره استطاعت از حفص الأعور نام می‌برد و کافی در روایتی نزدیک از نظر موضوع و مضمون از حفص الکناسی. سیستانی به شباهت دو متن بسنده نکرد؛ در رجال شیخ حفص بن عیسی الکناسی الأعور را یافت که فروشنده مشک و ظرف آب معرفی شده بود. در تهذیب نیز روایتی یافت که حفص اعور از خرید مشک و ظرف آب از آنان به دست حکومت سخن می‌گوید. همین شغل، لقب و نسبت را در یک شخص به هم پیوند داد و با وحدت امامِ مورد پرسش و نزدیکی پرسش و محیط روایی، اتحاد اثبات شد (سیستانی، ۱۴۴۳ق؛ طوسی، ۱۳۷۳ش؛ طوسی، ۱۴۰۷ق؛ کلینی، ۱۴۰۷ق).

ناسازگاری طبقه: نشانه سقط، نه دلیل تعدد

این معیار از مهم‌ترین نکته‌های مقاله درباره کارکرد طبقه است. معمولاً طبقه قرینه‌ای سلبی است و کسانی را که دیدارشان با راوی ممکن نیست کنار می‌گذارد؛ اما در بحث هویت موهوم کارکرد دیگری نیز دارد: ناممکن‌بودن ارتباط طبقات

ممکن است نشانه نقص یا تصحیف خود سند باشد، نه آنکه عنوان به شخص دیگری اشاره کند. کاظمی در مواردی از این تفکیک بهره برده است. به نظر او معاویهٔ بن وهب از صفوان بن یحیی قدیم‌تر است و روایت او از صفوان به شکل نقل‌شده سازگار نیست؛ این نشان می‌دهد طبقه می‌تواند مانع پذیرش یک ترکیب سندی باشد، بی‌آنکه به‌تنهایی دلیل مثبت بر وحدت باشد (کاظمی، ۱۴۰۵ق). او روایت ابراهیم بن هاشم از حماد بن عثمان را به دلیل ناممکن‌بودن دیدار رد می‌کند و روایت بی‌واسطه علی بن حدید و عبدالرحمن بن ابی‌نجران از حریز را لغزش نسخه‌نویس می‌داند، چون شیوه شناخته‌شده روایت آنان از حریز با واسطه حماد بن عیسی است (کاظمی، ۱۴۰۵ق). نتیجه در این موارد تعیین راوی دیگری نیست، بلکه نادرست‌بودن صورت سند است. سیستانی درباره «محمد بن سماعهٔ بن مهران» نیز چنین کرده است: متأخربودن طبقه محمد بن سماعهٔ از روایت مستقیم از امام صادق (علیه‌السلام) نخستین نشانه‌ای بود که بن را تصحیف عن دانست (سیستانی، ۱۴۴۳ق). در مقابل، او در بحث محمد بن الفضیل الأزدی سوی دیگر مسئله را یادآور می‌شود: برخی گفته‌اند محمد بن الفضیل در طرق حسین بن سعید نمی‌تواند ازدی باشد، چون روایت راوی متأخر از یکی از اصحاب امام صادق را بعید می‌دانستند؛ پس عنوان را بر محمد بن القاسم بن الفضیل حمل کرده‌اند. اما سیستانی طرقی را که نام را صریح آورده‌اند گرد آورد، سازگاری شبکه استادان او با ازدی و ثبوت روایت حسین بن سعید از او را دریافت و طرق صریح و تکرارشونده را بر استبعاد کلی مبتنی بر طبقه مقدم داشت (سیستانی، ۱۴۴۳ق؛ طوسی، ۱۴۰۷ق). قاعده آن است که ناسازگاری طبقه بررسی صورت متن را ضروری می‌کند، اما به‌تنهایی مجوز فرض شخصی جدید یا رد طرق صریح نیست.

شبکه روایت و طریق کتاب به‌مثابه شاهد صورت درست

شبکه استادان و شاگردان در اینجا تنها برای تعیین شخص به کار نمی‌رود، بلکه صورت نام را نیز می‌آزماید: اگر صورت تصحیف‌شده در هیچ شبکه شناخته‌شده‌ای جای نگیرد، ولی صورت دیگر در شبکه‌ای ثابت بنشیند، این شاهدی است که اولی زاییده نسخه‌برداری است. مامقانی این روش را درباره علی بن حبیب بیّاع الهروی/عائذ بن حبیب به کار برد. او برای عنوان نخست در کتاب‌های رجال نشانی نیافت، در حالی که همان خبر از عائذ بن حبیب نقل شده بود؛ شخصی که روایات فراوانش از عیسی بن زید شناخته است. ازاین‌رو، عنوان نخست را خطا دانست (مامقانی، بی‌تا: ۳۶۰/۲). در روش این دو پژوهشگر، طریق کتاب کارکرد دیگری نیز دارد: وقتی اسناد نام راوی را کوتاه می‌کنند یا لقبش را می‌آورند، طریق کتاب هویت او را حفظ می‌کند؛ اما این قرینه به‌تنهایی کافی نیست و باید با طبقه و ناقل واقعی نیز سازگار باشد. ازاین‌رو، اتحاد در برخی موارد پذیرفتنی است و در موارد دیگر به صحت نسخه مشروط می‌ماند (شبیری، محمدجواد، ۱۴۲۹ق).

نبود عنوان در معاجم: قرینه‌ای کمکی، نه مستقل

نیامدن یک عنوان در کتاب‌های رجال ممکن است توجه را به تصحیف آن جلب کند؛ اما به‌تنهایی حکم را ثابت نمی‌کند. مامقانی در مسئله علی بن حبیب نیز همین مرز را روشن کرده است: نبود عنوان در معاجم به‌تنهایی دلیل نیست، اما همراه با وحدت خبر، منشأ تحریف و صورت درست را آشکار می‌کند (مامقانی، بی‌تا). علت این محدودیت آن است که معاجم رجال همه راویان را دربرنگرفته‌اند و بسیاری از نام‌های اسناد شرح‌حال ندارند؛ اگر نبود شرح‌حال دلیل مستقلی شمرده شود، می‌توان شمار فراوانی از عنوان‌های درست را به اتهام تصحیف کنار گذاشت.

شاهد فهرستی و بررسی دقیق عبارت شرح‌حال

معیار دیگر مراجعه به فهرست‌ها و طرق کتاب‌ها برای روشن‌کردن نام و خواندن دقیق خود عبارت شرح‌حال پیش از استناد به آن است. مسئله ادریس قمی و مرجع ضمیر در عبارت نجاشی نمونه آن بود (سیستانی، ۱۴۴۳ق). اعتبار منابع نیز یکسان نیست؛ سیستانی همه را در یک رتبه قرار نمی‌دهد، بلکه نسخه رجال برقی را نقد می‌کند و به سبب اشکال‌های آن کتاب، آوردن دو عنوان در آن را به‌تنهایی برای اثبات تعدد کافی نمی‌داند (سیستانی، ۱۴۴۳ق).

تحلیل تکرار شرح‌حال در منبع

از معیارهای دقیقی که مامقانی روشن کرده، این است که تکرار شرح‌حال در منبع خودبه‌خود به معنی تعدد اشخاص نیست، همان‌طور که یکسانی نام نیز خودبه‌خود به معنی وحدت نیست. چه‌بسا شیخ مردی را به دلیل تفاوت طبقه، کتاب یا صورت نامش دو بار آورده باشد؛ و ممکن است تکرار عمداً به دو مرد واقعی مربوط باشد. باید ساختار منبع و بافت هر عنوان را بررسی کرد (مامقانی، بی‌تا). مامقانی این معیار را در هر دو جهت به کار بسته است. درباره إبراهیم بن عبدالحمید که شیخ در شمار اصحاب امامان (علیهم‌السلام) تکرار کرده و برخی او را یک شخص دانسته و اختلاف حکم به واقفی‌بودن و استقامت را توضیح داده‌اند، به تعدد حکم می‌کند. به نظر او تکرار به تفاوت اسدیِ بزّاز و صنعانی بازمی‌گردد و یکی‌انگاشتن آن‌ها در توثیق و مذهب راوی آشفتگی پدید آورده است (مامقانی، بی‌تا؛ ابن داود حلی، ۱۳۹۲ق). اما درباره بسطام بن سابور الزیّات که نجاشی و شیخ دو بار عنوانش کرده‌اند، به اتحاد حکم می‌کند؛ زیرا یکسانی نام، نام پدر، لقب، شهر و طبقه مجموعه‌ای از مشخصات نادر است که بعید است تصادفاً در دو مرد شناخته‌شده صاحب کتاب تکرار شود؛ یک شخص نیز می‌تواند بیش از یک طریق یا کتاب داشته باشد (مامقانی، بی‌تا؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش؛ طوسی، ۱۴۲۰ق). روشن‌ترین صورتِ مرتبط با موضوع ما آن است که خود تکرار می‌تواند ساخته اختلاف نسخه باشد. یکی از متأخران بر پایه نسخه‌ای که ابن أحمد از آن افتاده و حرف عین در آن قاف خوانده شده بود، أحمد القمی و أحمد العمّی را جدا کرده بود. مامقانی عنوان‌ها را به منبعشان بازگرداند و روشن شد تکرار از وجود دو شخص برنخاسته، بلکه از تفاوت نسخه ناشی شده است؛ پس شرح‌حال اضافی را حذف کرد (مامقانی، بی‌تا؛ طوسی، ۱۳۷۳ش؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش). مشابه آن سعید بن عبدالرحمن الأعرج السمّان است. ابن داود و طریحی سعید اعرج را از سعید بن عبدالرحمن جدا کردند و روایت صفوان را مشخصه هر یک شمردند؛ در نتیجه، خودِ یک راوی گواه ساختگی‌بودن این جداسازی شد. مامقانی نیز دریافت نسخه‌های معتبر رجال شیخ تکرارِ منسوب به آن را ندارند (مامقانی، بی‌تا: ۲۷/۲؛ طریحی، بی‌تا: ۷۰–۷۱؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق). قاعده حاصل این است: پیش از استناد به تکرار شرح‌حال باید ثابت کرد که تکرار در نسخه‌های معتبر خودِ منبع وجود دارد؛ زیرا تکراری که بدون مقابله نقل شده، چه‌بسا خود منشأ هویت موهوم باشد.

جدول ۱. ارزیابی شواهد و درجه نتایج در نمونه‌های برگزیده

مورد	منشأ پندار نادرست	نیرومندترین شواهد	درجه نتیجه و پیامد
محمد بن سماعهٔ بن مهران	تصحیف عن به بن، همراه با احتمال افتادن واسطه	طریق موازی در تهذیب و ناسازگاری طبقه	ظاهر قوی؛ مانع اثبات نسب و راوی موهوم
اسحاق جریری، حریری و ابن جریر	تصحیف شکل حروف و کوتاه‌شدن نسبت	وحدت خبر و طریق و ظهور نام کامل	ظاهر قوی؛ گردآوردن صورت‌ها در یک شبکه
صفوان بن یحیی ازرق	افتادن عن یحیی و ایجاد پندار اتحاد دو شخص	شبکه روایت و طرق صریح	ظاهر؛ بازگرداندن تفکیک دو راوی
احمد قمی و احمد عمّی	افتادن بخشی از نام و تبدیل عین به قاف	مقابله فهرست، نجاشی و رجال شیخ	ظاهر قوی؛ حذف شرح‌حال اضافی

این بحث ممکن است به راهی برای حل دلخواه هر سند مشکل‌دار بدل شود: کافی است خطایی فرضی در متن ادعا کنیم تا سندی را معتبر بشماریم یا عنوانی را کنار بگذاریم. نمونه‌های بررسی‌شده برای پیشگیری از چنین کاری، ضوابط زیر را به دست می‌دهند:

تفاوت ادعای تصحیف و تصحیح اجتهادی سند

باید میان دو کاری که در ظاهر شبیه‌اند ولی از نظر اعتبار تفاوت دارند، فرق گذاشت. نخست، اثبات فساد نسخه با شاهد نسخه‌ای یا منبعی است؛ این کار تصحیح متن است و نتیجه‌اش این است که صورت رایج، صورت اصلی نیست. دوم، ترجیح صورتی از سند چون با طبقه سازگارتر یا با الگوی شناخته‌شده هماهنگ‌تر است؛ این استظهاری اجتهادی و نتیجه‌اش ظنی است و پس از آن نمی‌توان با آن همچون متنی ثابت رفتار کرد. این تفکیک در نمونه‌های بررسی‌شده رعایت شده است: سیستانی وقتی شاهد کافی نیافت، محمد و أحمد را مبهم گذاشت و صرف تناسب طبقه را برای گزینش قرائت کافی ندانست (سیستانی، ۱۴۴۳ق)؛ کاظمی ترجیح خود درباره رزَیق و زُرَیق را با تعبیر به فرض اتحاد ... که ظاهر نیز همین است بیان کرد، نه با قطعیت (کاظمی، ۱۴۰۵ق)؛ و سید محمدجواد شبیری نیز پس از تصحیح طریقی دارای حذف به دست پدرش، نتیجه را «متعین» نخواند و پس از تثبیت سند در مرتبه ظاهر قوی نگاه داشت (شبیری، محمدجواد، ۱۴۲۹ق).

این تفاوت پیامد عملی دارد: داوری‌ای که بر تصحیح ظنیِ سند بنا شده، نباید شاهدی مستقل برای داوری بعدی شمرده شود. اگر از سندی که با استظهار تصحیح کرده‌ایم رابطه‌ای روایی استخراج کنیم و همان رابطه را دلیل تازه‌ای در مورد سوم بگیریم، در واقع یک حدس را چند بار به نام چند شاهد به کار برده‌ایم.

ضوابط

۱. ادعای تصحیف یا سقط تنها با مقابله نسخه‌ها و وجود شاهد مستقلی از سند، منبع یا متن پذیرفته است؛ ادعای تصحیف برای رسیدن به نتیجه‌ای ازپیش‌خواسته مردود است (مامقانی، بی‌تا).

۲. توحید یا حذف باید به اندازه دلالت دلیل باشد؛ نمی‌توان همه صورت‌های نزدیک در خط را یک نام دانست. مامقانی عیسی و عثمان را درباره ابوایوب خزّاز تنها در محدوده‌ای که منابع گواهی می‌دادند یکی دانست، اما «ابراهیم بن زیاد» را به این اتحاد وارد نکرد، زیرا تفاوت نام پدر در آن مورد پشتوانه متن معتبر نداشت (مامقانی، بی‌تا؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش؛ کشی، ۱۴۰۹ق).

۳. شباهت موضوع جای وحدت خبر را نمی‌گیرد؛ مقابله معتبر مستلزم یافتن همان خبر یا بخش متمایزی از آن با طریقی نزدیک است. خبرهای مشابه در باب‌های پرتکرار به‌تنهایی کافی نیستند.

۴. نبود یک عنوان در معاجم، چنان‌که گذشت، قرینه‌ای کمکی است، نه دلیلی مستقل.

۵. تصحیح سند باید از توحید اشخاص جدا شود؛ در مواردی، توضیح سند با سقط یا تعلیق موجه‌تر از ادغام دو مردی است که طبقه‌شان متفاوت است (شبیری، محمدجواد، ۱۴۲۹ق).

۶. نتیجه باید با درجه اطمینان خودش بیان شود، نه با قطعیت نابجا. کاظمی درباره رزَیق و زُرَیق گفته است: به فرض اتحاد رزیق با زریق، با مقدم‌داشتن زاء، که ظاهر نیز همین است؛ و درباره منذر بن جفیر و جیفر اتحاد را بعید ندانسته، در حالی که تفاوت نام‌گذاری یا خطای نقل را نیز ممکن شمرده است (کاظمی، ۱۴۰۵ق). سید محمدجواد شبیری نیز مراتب اصطلاحی متعین، ظاهر، اقرب، محتمل، مستبعد و متوقفٌ‌فیه را به کار برده است (شبیری، محمدجواد، ۱۴۲۹ق). همین زبان درجه‌بندی‌شده تضمین عملی است که ترجیح متنی به قطعیت تبدیل نشود.

۷. توقف نیز نتیجه‌ای پذیرفتنی است. سیستانی پس از بررسی دو احتمال درباره محمد و أحمد در اصل موسی بن قاسم، هر دو را مبهم گذاشت و صرف سازگاری با طبقه را برای انتخاب یک قرائت کافی ندانست (سیستانی، ۱۴۴۳ق).

پیامدهای رجالی و فقهی

بی‌توجهی به این مسئله، تنها یک شرح‌حال را دچار خطا نمی‌کند و دست‌کم چهار پیامد دارد:

• افزایش کاذب شمار راویان: هر صورت تصحیف‌شده‌ای که راوی مستقل شمرده شود، کسی را به آمار می‌افزاید که وجود نداشته است؛ در نتیجه، آمار طبقات و داده‌های رجالی نیز مخدوش می‌شود.

• پراکندگی میراث یک شخص: توزیع مرویات یک راوی میان دو شرح‌حال، برآورد فراوانی روایت او را تضعیف می‌کند؛ حال آنکه فراوانی روایت قرینه‌ای است که هم در توثیق و هم در تشخیص مراد از عنوان بر آن تکیه می‌شود.

• خطا در تشخیص اتصال سند: افتادن واسطه به‌اشتباه اتصال خوانده می‌شود و سند منقطع صحیح شمرده می‌شود؛ یا حذف نام، روایت نامعمول پنداشته می‌شود و سند متصل تضعیف می‌گردد. از نظر فقهی، این خطرناک‌ترین پیامد است.

• توثیق موهوم: اگر عنوانی تصحیف‌شده بی‌دلیل با راوی ثقه‌ای یکی دانسته شود، وثاقت به کسی نسبت داده می‌شود که سزاوار آن نیست؛ و اگر یک عنوان به دو نفر تفکیک شود، یکی مجهول می‌ماند، در حالی که با نام دیگرش شرح‌حال و توثیق دارد. مثالش أحمد بن إبراهیم بن أحمد المعلّی العمّی است که افتادن یک واژه و تغییر یک نقطه دو شرح‌حال ساخته بود. مامقانی پس از تصحیح، توثیق عمّی را بر صورت کوتاه‌شده جاری دانست و قول به تعدد را اشتباهی بزرگ خواند (مامقانی، بی‌تا).

این خطاها در پژوهش رجالیِ رایانه‌ای دامنه بیشتری پیدا می‌کنند. پایگاه‌های داده، نام‌ها را همان‌طور که در چاپ‌ها آمده‌اند ثبت می‌کنند؛ در نتیجه، نامِ تصحیف‌شده ممکن است به موجودیتی مستقل با شبکه روایت و آمار جداگانه تبدیل شود. بنابراین، پیش از تعیین عنوان معیار برای ثبت دیجیتال باید متن تصحیح شود. نرم‌افزار رابطه‌ها را می‌شمارد، اما نمی‌تواند با سنجش قرینه‌ها دریابد که یکی از راویانِ ثبت‌شده اصلاً وجود نداشته است (مقیمی، ۱۳۹۸).

نتیجه‌گیری

۱. بخشی از مشکلات هویت رجالی نه از تعدد اشخاص و نه از تعدد عنوان‌ها، بلکه از فساد صورت متن ناشی می‌شود. شناسایی این بخش، از نظر رتبه مقدم بر تمییز مشترکات و توحید مختلفات است، هرچند در هدفِ تعیین هویت با آن‌ها مشترک است. پس تصحیح صورت متن بر تعیین هویت تقدم دارد: پیش از احراز درستی عنوان نمی‌توان از اشتراک و پیش از احراز وجود دو عنوان واقعی نمی‌توان از اتحاد بحث کرد.

۲. منشأهای این بخش به پنج نوع تقسیم می‌شوند: تصحیف شکل حروف و نقطه‌ها؛ افتادن واسطه یا بخشی از نسب؛ افزوده تفسیری نسخه‌نویس؛ تعلیق و اختصار متکی به سند پیشین؛ و ازدست‌رفتن قرینه اصل هنگام پراکنده‌سازی کتاب میان باب‌ها.

۳. تصحیف در دو جهت عمل می‌کند: ممکن است در جایی که یک نفر وجود دارد، تعدد را القا کند، مانند السرّاد/الزرّاد و عیسی بن زید/ابن یزید؛ یا در جایی که دو نفر وجود دارند، وحدت را القا کند، مانند صفوان بن یحیی ازرق که صورت درستش صفوان بن یحیی، از یحیی ازرق است.

۴. قوی‌ترین معیارهای کشف عبارت‌اند از: مقابله نسخه‌ها و منابع موازی؛ سپس وحدت متن یا واقعه، مشروط به اینکه همانندی خاص باشد، نه صرف شباهت موضوع؛ سپس ناسازگاری طبقه به‌عنوان نشانه سقط؛ و سرانجام جای‌نگرفتن صورت تصحیف‌شده در هیچ شبکه روایت یا طریق کتاب.

۵. کارکرد طبقه در اینجا تغییر می‌کند. در تمییز مشترکات، طبقه قرینه‌ای سلبی برای کنارگذاشتن نامزدهای ناممکن است؛ اما در این بحث، ناممکن‌بودن ارتباط طبقات هشدار می‌دهد که خودِ صورت سند فاسد است. بنابراین، استبعاد کلی بر پایه طبقه، رد طرق مکرر و صریح را توجیه نمی‌کند؛ چنان‌که درباره محمد بن الفضیل ازدی روشن شد.

۶. ضابطه حاکم بر کل بحث این است که ادعای تصحیف یا سقط جز با مقایسه صورت‌های محفوظ متن و شاهد مستقلی از سند، منبع یا متن پذیرفته نیست؛ نبود عنوان در معاجم تنها قرینه‌ای کمکی است و نتیجه باید با درجه اطمینان واقعی‌اش بیان شود، نه با قطعیت. وگرنه نقد متن به دستاویزی برای معتبرکردن چیزی تبدیل می‌شود که معتبر نیست.

۷. پژوهش پیشنهاد می‌کند فهرستی کاربردی از مواردی در کتب اربعه تهیه شود که تصحیح متن در آن‌ها به تمییز راوی مشترک، توحید دو عنوان یا کنارگذاشتن عنوان موهوم انجامیده است، همراه با ذکر چاپ‌ها و نسخه‌های مورد استفاده. چنین کاری علم رجال و تصحیح متون را به هم پیوند می‌دهد و در اصلاح پایگاه‌های داده رجالی که امروزه بر عناوینِ چاپ‌شده بنا می‌شوند، سودمند است.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسندگان به نحو مساوی در نگارش مقاله همکاری داشتند.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافعی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

ابن داود حلی، حسن بن علی. (۱۳۹۲ق). الرجال، تصحیح سید محمدصادق بحرالعلوم. نجف اشرف: مطبعه حیدریه.

ابن ماکولا، علی بن هبةالله. (۱۴۱۱ق). الإکمال فی رفع الارتیاب عن المؤتلف والمختلف فی الأسماء والکنی والأنساب، تصحیح عبدالرحمن بن یحیی معلمی یمانی. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابوغالب زراری، احمد بن محمد. (۱۴۱۱ق). رسالة أبی غالب الزراری إلی ابن ابنه فی ذکر آل أعین، تصحیح سید محمدرضا حسینی جلالی، چاپ اول. قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام) لإحیاء التراث.

اردبیلی، محمد بن علی. (۱۴۰۳ق). جامع الرواة وإزاحة الاشتباهات عن الطرق والإسناد، چاپ اول. قم: کتابخانه آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی.

بخشی جویباری، محمدصادق. (۱۳۹۷ش). «شیوه‌شناسی محقق شوشتری در شناسایی و حل تصحیفات راه‌یافته در نام راویان، با تأکید بر قاموس الرجال». حدیث حوزه، (۱۶)، ۱۰۳—۱۳۰.

برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۳۱ش). المحاسن، تصحیح جلال‌الدین حسینی ارموی، چاپ دوم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

تستری، محمدتقی. (۱۴۱۰ق). قاموس الرجال، چاپ دوم. قم: مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.

خراسانی، علیرضا؛ میرجلیلی، علی‌محمد؛ و زارع زردینی، احمد. (۱۴۰۲ش). «عوامل تعدد عناوین راویان». کتاب قیّم، ۱۳(۲۹)، ۳۱۵—۳۴۰. https://doi.org/10.30512/kq.2023.15383.3696

خطیب بغدادی، احمد بن علی. (۱۴۰۷ق). موضح أوهام الجمع والتفریق، تصحیح عبدالرحمن بن یحیی معلمی یمانی. بیروت: دارالمعرفه.

خویی، سید ابوالقاسم. (۱۳۷۲ش). معجم رجال الحدیث وتفصیل طبقات الرواة، چاپ پنجم. قم: مؤسسه احیای آثار امام خویی.

دارقطنی، علی بن عمر. (۱۴۰۶ق). المؤتلف والمختلف، تصحیح موفق بن عبدالله بن عبدالقادر. بیروت: دارالغرب الاسلامی.

سیستانی، سید محمدرضا (۱۴۴۳ق/۲۰۲۲م). قبسات من علم الرجال، گردآوری و تنظیم سید محمد بکّاء، چاپ اول، ۳ جلد. بیروت: دارالمؤرخ العربی.

شبیری زنجانی، سید محمدجواد. (۱۳۸۲ش). «تصحیف و تحریف». دانشنامه جهان اسلام، ۷، ۳۵۳—۳۶۰. تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.

شبیری زنجانی، سید محمدجواد. (۱۴۲۹ق/۱۳۸۷ش). توضیح الأسانید المشکلة فی الکتب الأربعة: أسانید الکافی، چاپ اول، ۲ جلد. قم: دارالحدیث.

شبیری زنجانی، سیدموسی. (۱۴۰۲ش). «بررسی اختصار در عنوان محمد بن الفضیل». پژوهش‌های رجالی، ۶(۶)، ۵—۲۶.

صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۰۵ق). کمال الدین وتمام النعمة، تصحیح و تعلیق علی‌اکبر غفاری. قم: مؤسسه نشر اسلامی.

طریحی، فخرالدین بن محمدعلی. (بی‌تا). جامع المقال فیما یتعلق بأحوال الحدیث والرجال، تصحیح محمدکاظم طریحی. قم: مؤسسه نشر اسلامی.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۳ش). رجال الطوسی، تصحیح جواد قیومی اصفهانی، چاپ سوم. قم: مؤسسه نشر اسلامی.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۹۰ق). الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، تصحیح سید حسن موسوی خرسان، چاپ اول. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة، تصحیح سید حسن موسوی خرسان، چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۰ق). فهرست کتب الشیعة وأصولهم، تصحیح سید عبدالعزیز طباطبایی، چاپ اول. قم: کتابخانه محقق طباطبایی.

عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۴۰۲ق). تصحیفات المحدثین، تصحیح محمود احمد میره. قاهره: المطبعة العربیة الحدیثة.

فتاحی‌زاده، فتحیه؛ رحمان‌ستایش، محمدکاظم؛ و رضوی‌خواه، سمیه. (۱۳۹۵ش). «روش علامه شوشتری در کشف و تصحیح تحریفات و تصحیفات در قاموس الرجال». حدیث‌پژوهی، ۸(۱)، ۷—۲۸.

فرج پور، رضا و گانکل، دیوید جی. (۱۴۰۵). هوش مصنوعی در ترازوی قانون، مطالعهٔ تطبیقی الگوهای جهانی تنظیم‌گری و الزامات حقوقی ایران. پژوهشهای حقوقی، e250394. https://doi.org/10.48300/jlr.2026.593103.3242

فرج پور، رضا، محمودی مقدم، سید مصطفی، بابایی، داریوش، رستمی، حمیدرضا و کیانی، محمدجواد. (۱۴۰۴). آثار و پیامدهای حقوقی اعطای شخصیت حقوقی به سیستم‌های هوش مصنوعی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا. پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، ۴(ویژه نامه)، ۱–۲۸. https://doi.org/10.22034/api.2026.2087166.1696

کاظمی، محمدامین بن محمدعلی. (۱۴۰۵ق). هدایة المحدثین إلی طریقة المحمدین (معروف به مشترکات کاظمی)، تصحیح سید مهدی رجایی، چاپ اول. قم: کتابخانه آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی.

کشی، محمد بن عمر. (۱۴۰۹ق). رجال کشی (اختیار معرفة الرجال)، تصحیح حسن مصطفوی، چاپ اول. مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی، تصحیح و تعلیق علی‌اکبر غفاری، چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مامقانی، شیخ عبدالله. (بی‌تا). تنقیح المقال فی علم الرجال، ۳ جلد. نجف اشرف: مطبعه مرتضویه، چاپ سنگی.

مقیمی، محسن. (۱۳۹۸ش). «عنوان معیار: نمود فرایند تمییز مشترکات و توحید مختلفات در عناوین رجال شیعه». ره‌آورد نور، ۱۸(۶۷)، ۵۴–۶۳.

نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵ش). رجال النجاشی، تصحیح سیدموسی شبیری زنجانی. قم: مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.

References

Abu Ghalib al-Zurari, A. ibn M. (1990). Risalat Abi Ghalib al-Zurari ila ibn ibnihi fi dhikr Al Ayan (M. R. al-Husayni al-Jalali, Ed.). Muassasat Al al-Bayt li Ihya al-Turath. (in Persian)

Al-Ardabili, M. ibn A. (1983). Jami al-ruwat waizahat al-ishtibahat an al-turuq waal-isnad. Maktabat Ayat Allah al-Uzma al-Marashi al-Najafi. (in Persian)

Al-Askari, H. ibn A. (1982). Tashifat al-muhaddithin (M. A. Mira, Ed.). al-Matbaa al-Arabiyya al-Haditha. (in Persian)

Al-Barqi, A. ibn M. ibn K. (1952). Al-mahasin (J. al-Din al-Husayni al-Urmawi, Ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyya. (in Persian)

Al-Daraqutni, A. ibn U. (1986). Al-mutalif waal mukhtalif (M. ibn A. ibn A. al-Qadir, Ed.). Dar al-Gharb al-Islami. (in Persian)

Al-Kashshi, M. ibn U. (1988). Rijal al-Kashshi (Ikhtiyar marifat al-rijal) (H. al-Mustafawi, Ed.). Muassasat Nashre Danishgahe Mashhad. (in Persian)

Al-Kazimi, M. A. ibn M. A. (1984). Hidayat al-muhaddithin ila tariqat al-Muhammadin (S. M. al-Rajai, Ed.). Maktabat Ayat Allah al-Uzma al-Marashi al-Najafi. (in Persian)

Al-Khui, S. A. al-Q. (1993). Mujam rijal al-hadith watafsil tabaqat al-ruwat. Muassasat Ihya Athar al-Imam al-Khui. (in Persian)

Al-Kulayni, M. ibn Y. (1986). Al-Kafi (A. A. al-Ghaffari, Ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyya. (in Persian)

Al-Mamaqani, S. A. (n.d.). Tanqih al-maqalfi ilm al-rijal (3 vols.). al-Matbaa al-Murtadawiyya. (in Persian)

Al-Najashi, A. ibn A. (1986). Rijal al-Najashi (S. M. Shubayri Zanjani, Ed.). Muassasat al-Nashr al-Islami. (in Persian)

Al-Saduq, M. ibn A. ibn B. (1984). Kamal al-din wa-tamam al-nima (A. A. al-Ghaffari, Ed.). Muassasat al-Nashr al-Islami. (in Persian)

Al-Sistani, S. M. R. (2022). Qabasat min ilm al-rijal (S. M. al-Bakka, Ed.; 3 vols.). Dar al-Muarrikh al-Arabi. (in Persian)

Al-Turayhi, F. al-D. ibn M. A. (n.d.). Jami al-maqal fima yataallaqu bi-ahwal al-hadith waal rijal (M. K. al-Turayhi, Ed.). Muassasat al-Nashr al-Islami. (in Persian)

Al-Tusi, M. ibn H. (1970). Al-Istibsar fima ukhtulifa min al-akhbar (S. H. al-Musawi al-Khurasan, Ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyya. (in Persian)

Al-Tusi, M. ibn H. (1986). Tahdhib al-ahkam fi sharh al-Muqnia (S. H. al-Musawi al-Khurasan, Ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyya. (in Persian)

Al-Tusi, M. ibn H. (1994). Rijal al-Tusi (J. al-Qayyumi al-Isfahani, Ed.). Muassasat al-Nashr al-Islami. (in Persian)

Al-Tusi, M. ibn H. (1999). Fihrist kutub al-Shia wausulihim (S. A. al-A. al-Tabatabai, Ed.). Maktabat al-Muhaqqiq al-Tabatabai. (in Persian)

Al-Tustari, M. T. (1989). Qamus al-rijal. Muassasat al-Nashr al-Islami. (in Persian)

Bakhshi Juybari, M. S. (2018). Shiveh shenasiye mohaqqeq Shushtari dar shenasai va halle tashifate rahyafte dar name raviyan, ba takid bar Qamus al-rijal. *Hadithe Howzeh*, (16), 103–130. (in Persian)

Farajpour, R., & Gunkel, D. J. (2026). Artificial intelligence on the scales of law: A comparative study of global regulatory models and Irans legal requirements. *Journal of Legal Research*, e250394. https://doi.org/10.48300/jlr.2026.593103.3242 (in Persian)

Farajpour, R., Mahmoudi Moghaddam, S. M., Babaei, D., Rostami, H. R., & Kiani, M. J. (2025). Legal effects and consequences of granting legal personality to artificial intelligence systems in Iranian and European Union law. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4(Special Issue), 1–28. https://doi.org/10.22034/api.2026.2087166.1696 (in Persian)

Fattahizadeh, F., Rahman Setayesh, M. K., & Razavikhah, S. (2016). Raveshe Allameh Shushtari dar kashf va tashihe tahrifat va tashifat dar Qamus al-rijal. *Hadithpazhuhi*, 8(1), 7–28. (in Persian)

Ibn Dawud al-Hilli, H. ibn A. (1972). Al-rijal (S. M. S. Bahr al-Ulum, Ed.). al-Matbaa al-Haydariyya. (in Persian)

Ibn Makula, A. ibn H. (1990). Al-ikmal fi raf al-irtiyab an al-mutalif wa al-mukhtalif fi al-asma wa al-kuna wa al-ansab (A. ibn Y. al-Muallimi al-Yamani, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyya. (in Persian)

Khatib al-Baghdadi, A. ibn A. (1986). Muwaddih awham al-jam wa al-tafriq (A. ibn Y. al-Muallimi al-Yamani, Ed.). Dar al-Marifa. (in Persian)

Khorasani, A., Mirjalili, A. M., & Zare Zardini, A. (2023). Reasons for the name multiplicity of hadith narrators. *Ketabe Qayyem*, 13(29), 315–340. https://doi.org/10.30512/kq.2023.15383.3696 (in Persian)

Moghimi, M. (2019). Onvan-e meyar: Nemude farayande tamyize mushtarakat va tawhide mukhtalafat dar anavine rijale Shia. *Rahavarde Nur*, 18(67), 54–63. (in Persian)

Shubayri Zanjani, S. M. (2023). Barrasiye ikhtisar dar onvane Muhammad ibn al-Fudayl. *Pazhuheshhaye Rijali*, 6(6), 5–26. (in Persian)

Shubayri Zanjani, S. M. J. (2003). Tashif va tahrif. *Daneshnamehye Jahane Eslam*, 7, 353–360. (in Persian)

Shubayri Zanjani, S. M. J. (2008). Tawdih al-asanid al-mushkila fi al-kutub al-arbaa: Asanid al-Kafi (2 vols.). Dar al-Hadith. (in Persian)